

Дмитро Бабюк,
аспірант кафедри Всесвітньої історії
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ФОТОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРЕЙМА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ТА КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті проаналізовано життєвий шлях фотографа Михайла Грейма та його творчий доробок у пам'яткоохоронній діяльності, зокрема фотографічній справі. Висвітлено його професійну зацікавленість у розвитку останньої, зокрема фіксування видів міста Кам'янець-Подільського та Поділля, створення фотографічних альбомів із зображенням видів та типів Поділля, окремих фотографій міських пейзажів, панорамних знімків та кабінетної фотографії із зображенням місцевих жителів.

Ключові слова: М. Грейм, пам'яткоохоронна діяльність, Давньосховище, фотофіксація, фотографія, альбом.

У другій половині ХІХ століття багато міст Європи здійснювали реконструкцію та репланування, внаслідок чого багато стародавніх районів або окремих будівель було знищено, навіть якщо вони становили історичну цінність. Саме через це іконографічні джерела того періоду, в яких фіксується стан тогочасних будівель і кварталів, мають неабияке значення для пам'яткоохоронної діяльності. В силу своєї документальності, правдивості, миттєвості та можливості тиражування, – фотографія, як іконографічне джерело, серед інших творів мистецтва займає вагому позицію [10, с. 93].

Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі проводив Михайло Йосипович Грейм (1828–1911 рр.) (рис. 1) – член Імператорського географічного товариства (з 1875 р.), Антропологічної комісії Краківської Академії наук, Варшавського товариства заохочення мистецтва (з 1876 р.), Імператорського товариства природознавства, антропології та етнографії при Московському державному університеті (з 1884 р.) [12, с. 411], Подільського губернського статистичного комітету (з 1886 р.) [4, с. 9], Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1890 р.), Нумізматичного товариства в Кракові (з 1889 р.), Губернського податного присутствія (1895 р.) [1], Товариства захисту польського мистецтва та культури в Кракові і Варшаві (з 1902 р.), член-кореспондент Польського товариства краєзнавців у Варшаві (з 1906 р.) [12, с. 412]. Також з 1876 р. – директор Губернського піклувального Комітету по в'язницям [4, с. 7] та піклувальник арештантського будинку, за що у 1895 р. був нагороджений золотою медаллю. З 1878 по 1888 рр. був депутатом міської думи. Також він був членом багатьох благодійних закладів у Кам'янці [12, с. 412].

До життя та творчості М. Грейма зверталися у своїх дослідженнях Л. Баженов, О. Бурдзей, Ю. Гажтецький, Г. Осетрова, А. Паравійчук, І. Підгурний, В. Прокопчук, Н. Урсу. Зокрема польський історик А. Прусевич відгукнувся на смерть кам'янецького фотографа М. Грейма некрологом, в якому відзначив його роль у фотофіксації історико-архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського, а також їх популяризації шляхом видання листівок та альбомів із його видами, завдяки яким сучасники мали уявлення про старовинні фортеці та замки на Поділлі. Проте пам'яткоохоронна діяльність Михайла Йосиповича досі залишається недостатньо вивченою. Мета цієї статті – до певної міри заповнити вказану прогалину.

Народився Михайло Грейм 15 вересня 1828 року в м. Желехів Привіслянського краю в сім'ї робітника. Спочатку працював в одній з типографій Варшави і у 1848 р. він здав екзамен та отримав диплом друкарського набірника, після чого працював у друкарні в м. Люблін. У 1852 році, на запрошення подільського віце-губернатора Пфелера, Михайло Йосипович переїжджає до Кам'янця-Подільського, отримує посаду старшого набірника

губернської друкарні та у 1856 році очолює її. У 1862 році М. Грейм був обраний членом Подільського товариства лікарів, де певний час обіймав посаду бібліотекаря. Після знайомства з кам'янецьким фотографом Ю. Кордишем він захопився фотографією та у 1871 році придбав в останнього фотографічний павільйон, де заснував власну фототипію та типографію. Приблизно в цей час Михайло Грейм активно займався збором етнографічних матеріалів та старожитностей Поділля [12, с. 411].

За свої колекції предметів мистецтва М. Грейм отримав бронзову медаль на виставці в Нюрнберзі (1885 р.), а за фотографічні роботи – срібні медалі на виставках у Львові (1895 р.), Києві (1897 р.), та Варшаві (1900 р.) [12, с. 412].

Сучасний український дослідник І. С. Пігурний виокремив з його світлин наступні групи: окремі пам'ятки архітектури, пейзажі, панорами міст і містечок, сюжетно-тематичні композиції, портретні зображення, етнографічні типи представників різних етносів Поділля в національному вбранні, соціальні групи населення, фотофіксація живописних і графічних творів, колажі. Також автор зазначив, що досить представницькою виглядає категорія руїн – 22 фото, на яких представлені розвалини споруд, що мали культурно-мистецьку цінність [10, с. 94]. М. Грейм – єдиний фотограф на Поділлі, який приділив їм увагу і зберіг для нащадків неіснуючі сьогодні об'єкти. Тут представлені руїни забудов різного призначення з міст і містечок: Кам'янця-Подільська, Зінькова, Скали, Сатанова, Панівців, Жванця, Чернокозинців, Кудринців, Отрокова, Пиляви та Сутківців, по три світлини припадає на зображення житлових забудов та палацово-паркових комплексів [9, с. 74].

Серед масиву документальних фотографій з видами міста Кам'янця-Подільського особливий інтерес мають загальні та панорамні види Старого міста, що відображали забудову кінця XIX – початку XX ст. Вони відтворювали панорамні композиції міста з усіх чотирьох сторін світу. М. Грейм зробив найбільш вагомий внесок у відтворення панорамних композицій міста, більшість яких зберігаються в архівах Польської академії мистецтв у Кракові (117 фотографій) [10, с. 94], Польської академії Наук (83 фотографії) [14] та університету в Лодзі (163 фотографії) [15].

Як член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету М. Грейм активно співпрацював з Кам'янець-Подільським Давньосховищем, поповнюючи його експонатами, значну частину яких склали фотографії архітектурних споруд та старожитностей Поділля. Так, 1890 року він передав Давньосховищу 12 фотопортретів єпископів та 88 фотографій пам'яток Поділля. Серед них були зображення Троїцької, Іоанно-Предтеченської, Петропавлівської і Миколаївської церков Кам'янця-Подільського, фото герба Кантакузенів з надгробку Іоанна Кантакузена, фото горельєфу з надгробку вірменського патріарха Мелхіседека, ікони Божої Матері з кам'янецького вірменського костелу, старожитностей Бакоти, Сутковецької церкви та надгробку Івана Сутковецького, церкви у м. Зінькові, Жванецької, Панівецької, Меджибізької фортець та ін. [11]. У 1891 році М. Грейм передав Давньосховищу фотографії монастирища в Бакоті, розкопок Бакотського монастиря, 3 фото бакотських фресок, фотографію зібрання благочинних Подільської єпархії 2 травня 1891 року, 14 фотографій процедури закладки Олександрівського собору в Кам'янці-Подільському 3 травня 1891 року, іконостасів Казанського собору, ікони Божої Матері з Домініканського костелу [5]. У 1892 році передав до Давньосховища 4 фотографії з книг «Theatrum orbis terrarum Galei Ortelii», «Antverpiae» 1592 року, 2 фото лікарні Імператорського людинолюбного товариства в Кам'янці-Подільському в день її відкриття 29 вересня 1891 року, фотопортрет Л. І. Маргиновського [6]. Наступного року Михайло Йосипович поповнив Давньосховище фотографією золотого хреста з Архієрейського будинку [3], портретом голови Кам'янецької комісії людинолюбного товариства, світлиною шолому з Давньосховища, портретом Кармалюка, 2 фото Хотина, 2 фотознімками церкви с. Боришківці [7]. У 1901 році ним було передано Давньосховищу 54 фотонегативи різних церков, іконостасів, предметів старовини

і портретів єпископів [8]. Загалом Михайлом Греймом було передано до Давньохосовища більше 350 фотографічних експонатів.

Починаючи з 1872 року він неодноразово проводив зйомки видів Кам'янця-Подільського з п'яти сторін півострова Старого міста, утвореного каньйоном річки Смотрича. Вони склали п'ять груп фотографій: одна – з п'яти знімків, інші чотири – по три знімки. М. Грейм подарував їх Польській академії мистецтв, членом антропологічної комісії якої він був. Центральна фотографія кожної з цих груп містила автограф: «До збірки антропологічної комісії Польської академії мистецтв в Кракові від члена М. Грейма». Перша група мала назву «Панорама Кам'янця-Подільського зі сходу в 5 образах»; друга – «Панорама Кам'янця-Подільського із заходу в 3 образах»; третя – «Панорама Кам'янця-Подільського з півдня в 3 образах»; четверта – «Панорама Кам'янця-Подільського з півночі в 2 образах»; п'ята – «Панорама Кам'янця-Подільського з північного сходу в 3 образах» [10, с. 94].

Фотороботи М. Й. Грейма вирізняються високим художнім виконанням та майстерністю. Його фотографії склали основу поштових листівок, що видавалися в кінці XIX – на початку XX ст. у друкарнях Кам'янця-Подільського, а саме Вінярським, Кнопінгом, Шпізманом, компанією Шерер і Набогльц у Москві, Германом Поєм у Дрездені та власне самим Греймом [3].

Окрему групу документальних листівок з фотосвітлинами М. Грейма склали види центральної частини Старого міста з півночі, півдня, заходу та північного сходу. Вони були відзняті з вежі ратуші, що упродовж XIX ст. виконувала також роль пожежної каланчі. Будинок ратуші займав домінуюче становище на центральному майдані, а тому з її верхнього поверху проглядалися усі квартали Старого міста, Старий замок та передмістя [9, с. 140].

Окремий розділ заслуговують образи подолян кінця XIX ст. Загальна кількість його фотографій етнографічних типів дорівнює 123, серед яких: подільські типи – 66 фотографій, польська шляхта – 7, типи Бессарабії – 23, єврейські типи – 27. Особливої уваги заслуговує альбом, який він подарував Імператорському географічному товариству у 1883 році, про що є дарчий напис на звороті кришки альбому. Це був важкий футляр зі шкіри у вигляді книжкового блоку, на кришці – металева пластина із зображенням міста Кам'янця-Подільського (рис. 2). В середині було 68 картонів, на яких було вміщено 96 знімків. Альбом названо «Типы Подолии и Бессарабии». Персонажі цих знімків розділені по групах: «Типи селян Подільської губернії», «Типи інтелігенції і шляхти польської», «Типи євреїв», «Типи бессарабських молдаван», «Прибульці на Поділлі» [2].

Етнографічні типи Грейма були творчим пошуком національного в загальному подільському культурному просторі. Серед населення Кам'янця-Подільського та Поділля наприкінці XIX ст. були представлені понад десять етнічних груп.

Фотознімки М. Грейма зафіксували найбільш типових етнічних представників у складі населення міста: євреїв, поляків, українців, росіян, вірмен, а також різних верств населення: міщан, селян, волостян, жебраків. Для фіксації типів подолян Грейм зображував їх сухо, лаконічно, намагаючись задокументувати характерні особливості кожного етнографічного типу. З представників народностей, які мешкали на Поділлі, він обирав не лише характерні для даного типу обличчя, фігури, навколишній антураж, але й одягнених у притаманний для них одяг, святковий, повсякденний і робочий, навіть манеру носити деякі елементи національного вбрання. Найчастіше фотохудожник фіксував типових представників чотирьох національних груп, що мешкали в місті та околиці: поляків, українців, росіян та євреїв [9, с. 152].

Кожна окремо взята фотографія М. Грейма є незамінним джерелом інформації. Його світлини в повній мірі відображають життя та архітектуру різних куточків Поділля кінця XIX – початку XX століть. Так, у НІАЗ «Кам'янець» зберігається фотокопія альбому з 24 фотографічних видів Кам'янця-Подільського 1901 р., що сьогодні є бібліографічною рідкістю [9, с. 34].

Його творами, як джерелом натхнення, користувалися художники В. Гагенмейстер, С. Кукуруза та інші, як ілюстративними матеріалами — краєзнавці Ю. Сіцінський та О. Прусевич у своїх монографіях про Кам'янець, як документальними свідченнями — архітектори-реставратори Євгенія та Ольга Пламеницькі; фотографіями М. Грейма продовжують користуватися сучасні художники, історики, етнографи, мистецтвознавці, краєзнавці та вчені-дослідники інших галузей. Фотографіями М. Грейма також проілюстрував серію дорожніх репортажів «Суша і вода» («Lądem i wodą») З. Петкевич у 1895 році. Серед опублікованих світлин М. Грейма – види Кам'янецької фортеці, Вітряної та Руської брам, храму св. Миколая, дзвіниці вірменського костелу св. Миколи, мінарету при кафедральному костелі Петра і Павла, турецького амвону в інтер'єрі домініканського храму, панорам краєвидів Дністра. Описуючи фортифікаційні споруди Кам'янця-Подільського, З. Петкевич вказував: «Завдяки люб'язності п. Михайла Грейма, опікуна в'язниці, нам вдалося зблизька придивитися до цих пам'яток, а ілюстрації міста подані відповідно до його фотографій». Отже, М. Грейм особисто проводив екскурсії мандрівникам містом та околицями. Фотографії М. Грейма як ілюстрації були використані в збірці «Поезія» у 1903 році його сучасницею та землячкою Я. Гурською [9, с. 35–36].

Крім фотографії, М. Грейм проявляв неабиякий інтерес у нумізматиці. Він сформував найбільшу нумізматичну колекцію на Поділлі, вона налічувала понад 4000 монет, частину яких він передав Давньосховищу. М. Грейм немало уваги приділив історії і теорії нумізматики, аналізу нумізматичної колекції, знайденої на території Поділля. Свої праці він публікував переважно в журналі «Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne» [13].

Помер Михайло Йосипович Грейм 2 січня 1911 року в місті над Смотричем [13, с. 184].

Отже, вивчення художнього доробку М. Грейма дає можливість заповнити білі плями в історії зображень пам'яток вітчизняної культурно-мистецької спадщини. Перед глядачами та фахівцями постають образи давнини, що демонструють різні стилі й напрями архітектури на теренах Поділля. Фотохудожник цілеспрямовано систематизував візуальний матеріал, враховуючи функціональне призначення, соціальний статус тієї чи іншої споруди або людини.

Роботи фотографа є цінним іконографічним джерелом для збереження та реставрації історичного середовища, оскільки фіксують архітектурно-просторову структуру забудови в умовах конкретного ландшафту, особливо цікавими в цьому плані фотографії панорам. Вони представляють науковий інтерес з огляду на достовірність фіксації усього компендіуму забудови, включаючи дрібні деталі і стафажні зображення людей на передньому чи далекому планах. Світлина такого характеру безцінні, оскільки уможливають детальний науковий аналіз, який може претендувати на максимальну достовірність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1895. – С. 12.
2. Бабюк Д. С. Подільські типи у альбомі М. Грейма 1883 року (частина 2) / Д. С. Бабюк. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://dmytro-babyuk.livejournal.com/6406.html>.
3. Дробна І. В. Документальна листівка з видами Кам'янця-Подільського XIX – початку XX ст. як експонат Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / І. В. Дробна // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 90.
4. Крылов А. Адрес-календарь Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1904. – С. 7–9.
5. Отчет Подольского епрахиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1892. – С. 265–266.

СЕКЦІЯ 5.

6. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1893. – С. 246.
7. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1893 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1894. – С. 9.
8. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1902. – С. 214.
9. Паур І. В. Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янець-Подільського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук / І. В. Паур. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 34–152.
10. Підгурний І. С. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / І. С. Підгурний, Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 232 с.
11. Сецинский Е. И. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1891. – С. 8–9.
12. Сецинский Е. Труды Подольского церковно историко-археологического общества / под. ред. Е. Сецинского и Н. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 411–415.
13. Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Йосиповича Грейма / І. О. Старенький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський. – Т. 18. – С. 180–187.
14. Polska akademia umiejętności. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://pauart.pl/app/artwork?id=BZS_RKPS_12219_k_3.
15. Widoki okolic Podola. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/docmetadata?id=25981&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI.

Рис. 1. Михайло Грейм

Рис. 2. Футляр альбому типів Поділля